

Камэнтары

Расказы з гісторыі Беларусі для школы і народу

„Расказы з гісторыі Беларусі для школы і народу“ пісаліся ксяндзом Адамам Станкевічам у першай палове 1940-х гг. і меліся выконваць ролю падручніка па гісторыі Беларусі для вучняў новаўтвораных ва ўмовах нямецкай акупацыі беларускіх школ. Першыя разьдзелы працы пачалі друкавацца ў час Другой сусьветнай вайны пад псеўданімам Васіль Будзіловіч у беларускай газэце „Раніца“, якая выдавалася ў Бэрліне (№ 45—46 і 47 за 1943 г., № 1—2 за 1944 г.) у суправаджэньні наступнай рэдакцыйнай анатацыі:

У сувязі з пад’ёмнай адбудовай беларускага школьніцтва па ўсёй Беларусі, уключна зь Беласточчынай і Генэральным Губэрнатарствам, у рэдакцыю нашай газэты за апошнія часы звярчалася большая колькасць настаўнікаў усіх вокругаў, дастаць для школ падручнік гісторыі Беларусі. Ідучы насустрач піянэрам нашага адраджэньня — беларускаму настаўніцтву, як і нашай моладзі, мы здэцыдавалі зьвярнуцца да ведамых нам беларускіх пэдагогаў—гісторыкаў, і на гэта атрымалі ад спадара Васіля Будзіловіча апрацаваньне нашай гісторыі, якое безсумліўна будзе зь вялікай карысьцяй служыць узгадаваньню нашай моладзі.

Пасьля гэты ж самы матэрыял пад тым жа псеўданімам перадрукоўваўся ў іншай бэрлінскай беларускай газэце „Беларускі работнік“ (публікатарамі выяўлены, на жаль, з гэтых нумароў толькі № 18, 19, 20, 22, 23 за красавік—чэрвень 1944 г.). Перадрук матэрыялаў у гэтым выданьні ажыццяўляўся „ў сувязі з просьбаю шматлікіх чытачоў — даваць больш артыкулаў зь мінулага нашае Бацькаўшчыны“. Акрамя таго, праца друкавалася таксама на старонках часопісу „Жыве Беларусь“ (№ 4—6 за 1944 год). Нарэшце, у 1968 г. артыкулы зь „Беларускага работніка“ былі фотаспосадам пад назвай „Пазнайма нашу мінуўшчыну“ перавыдадзены Чаславам Будзькам асобным выданьнем у ЗША: *Будзіловіч, В. Пазнайма нашу мінуўшчыну. Чыкага, 1968. 40 с.* На жаль, магчымасьці непасрэднага азнаямленьня з гэтым выданьнем укладальнікі дадзенага збору твораў кс. Адама Станкевіча ня мелі.

У 1993 г. на падставе аўтарскіх рукапісаў „Расказаў“, якія на сёньняшні дзень захоўваюцца ў фондзе № 4 аддзелу рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Вітаўтам Чаропкам была падрыхтавана публікацыя „Расказаў...“ у адноўленым часопісе „Хрысьціянская думка“ (*Расказы з гісторыі Беларусі для школы і народу // Хрысьціянская думка. 1993. №1(212). С. 137—161; №2(213). С. 144—172; №3(214). С. 133—164*). Пра наяўнасьць папярэдніх публікацыяў В. Чаропка пры гэтым ня згадваў.

Менавіта публікацыя В. Чаропкі як найбольш поўная з даступных укладальнікам стала асновай для друкаваньня „Расказаў...“ у дадзеным выданьні, але была пры гэтым дапоўненая некаторымі адсутнымі ў ёй матэрыяламі, публікаванымі ў газэце „Раніца“. Гаворка ідзе пра наступныя матэрыялы: разьдзел II „Адкуль мы ведаем аб даўнейшым“ — падразьдзелы 2, 3 і 4; разьдзелы III „Народ і бацькаўшчына“ і IV „Наш край пад лёдам“ — цалкам; разьдзел V „Мы беларусы, а наша Бацькаўшчына — Беларусь“ — палова падразьдзелу 1 пачынаючы ад слоў „Рэлігія славянаў была паганская...“, большая частка падразьдзелу 2 таго ж разьдзелу ад слоў „Тыя славянскія пляменьні...“, падразьдзел 3 — цалкам; разьдзел VII „Беларускія княствы, жыцьцё і парадак у іх“ — цалкам; разьдзел VIII „Полацкае княства, князь Рогвалад і князеўна Рагнеда“ — цалкам. Апроч

гэтага, некалькі больш дробных дадаткаў былі зробленыя ў разьдзелы XII „Беларускае княства Смаленскае і яго князі“ і XV „Беларусь на дарозе да суцэльнасьці. Міндоўг“.

У адпаведнасьці са зробленымі зьменамі былі ўнесеныя неабходныя карэктыроўкі ў нумарацыю разьдзелаў і падразьдзелаў працы.

Улічваючы ў першую чаргу дыдактычныя мэты, якія ставіліся аўтарам пры напісаньні „Расказаў...“, да кожнага іх разьдзелу, публікаванага на старонках пэрыядычных выданьняў у гады вайны, дадаваліся кантрольныя пытаньні для вучняў. У дадзеным выданьні гэтыя пытаньні не друкуюцца.

С. 35. ...*сядаеш у машыну (вінда)*. — Вінда (ад пол. *winda*) — ліфт.

С. 51. ...*расейскі цар Аляксандар Неўскі*. — Царскі тытул быў прыняты ў Маскоўскай дзяржаве Іванам IV толькі ў 1547 г. Аляксандар Неўскі такога тытулу ня меў — ён быў толькі вялікім князем ноўгарадзкім.

С. 69. ...*брат Аляксандра Жыгімонт II (Стары)*. — Тут і далей нумарацыя каралёў польскіх і вялікіх князёў літоўскіх зь імем Жыгімонт у Станкевіча не заўсёды супадае з агульнапрынятай. У сучаснай гістарыяграфіі замацавалася традыцыя называньня Жыгімонта Старога Першым (якім ён і сапраўды быў для Польшчы). У той жа час Вялікім Княствам Літоўскім (але ня Польшчай) у 1430—1440 гг. кіраваў князь Жыгімонт Кейстутавіч, і Станкевіч улічвае гэта пры наданьні нумароў у „Кароткіх расказах...“ пазьнейшым князям Жыгімонту Старому і Жыгімонту Аўгусту (паводле сучаснай традыцыі Другому, паводле Станкевіча Трэцяму).

С. 73. *Тут і памёр каля 1541 г.* — Насамрэч Францішак Скарына памёр куды пазьней, недзе ў пачатку 1550-х гг.

Вітаўт Вялікі і беларусы

Друкуецца паводле: *Вітаўт Вялікі і Беларусы. Вільня: Выданьне Беларускага Нацыянальнага Камітэту ў Вільні, 1930. 31 с.*

Гэтая брашура зьяўлялася публікацыяй рэфэрату, працытанага ксяндзом Адамам Станкевічам 27 кастрычніка 1930 г. на ўрачыстай акадэміі ў Вільні, прысьвечанай 500-ай гадавіне сьмерці князя Вітаўта. У скарачаным выглядзе праца перадрукоўвалася: *Спадчына. 1990. № 4. С. 14—20* (падрыхтоўка тэксту Уладзімера Крукоўскага, прадмова Віталія Зайко).

С. 95. ...*ў залі „Apollo“*... — Заля „Apollo“ знаходзілася ў будынку Віленскай літоўскай гімназіі.

С. 95. ...*польскі гісторык праф. Ф. Канэчны*... — Канэчны (*Konieczny*) Фэлікс (1862—1949) — польскі гісторык. Перад вайной працаваў у Кракаве, у міжваенны пэрыяд быў прафэсарам Віленскага ўнівэрсытэту, у 1922—1929 гг. загадваў катэдрай гісторыі Ўсходняй Эўропы. Дасьледаваў гісторыю Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы часоў Сярэднявечча і раньняга Новага часу.

С. 99. ...*дагаворы літоўска-беларускай дзяржавы з Польшчай 1386, 1392, 1401 і 1413 гг.*... — Маюцца на ўвазе акт зацьвярджэньня Крэўскай уніі на зьездзе абодвух бакоў у Любліне 2 лютага 1386 г., Востраўскае пагадненьне паміж Вітаўтам і Ягайлам 4 жніўня 1392 г., Віленска-Радамская унія 18 студзеня 1401 г. і Гарадэльская унія 2 кастрычніка 1413 г.

С. 99. ...*Тахтамыш, згнаньнік з Залатой Арды*... — Маецца на ўвазе Тахтамыш (? — 1406), хан Залатой Арды ў 1380—1395 гг.

С. 99. ...*магутнага татарскага валадара Тамэрляна*... — Маецца на ўвазе знакаміты палкаводзец Цімур (Тамэрлян) (1336—1405), які, аднак, меў не татарскае, а сярэдне-

азіяцкае паходжаньне. У 1395 г. ён разьбіў войска Тахтамышша ў бітве на Цераку і паставіў ханам у Залатой Ардзе свайго стаўленіка.

С. 100. ...напрыклад, у 1408 г... — Маецца на ўвазе шматдзённае стаяньне ў 1408 г. на процілеглых берагах ракі Угры войскаў Вялікага Княства Літоўскага і Вялікага Княства Маскоўскага, якое скончылася заключэньнем Угрскай дамовы. Заключэньне гэтай дамовы замацавала паноўнае становішча ВКЛ ва Ўсходняй Эўропе, дазволіла Вітаўту ўзмацніць сваю ўладу над Псковам і Ноўгарадам, палегчыла яму барацьбу з Тэўтонскім ордэнам на захадзе.

С. 100. Шуйскі, Смолька, Галецкі, Прахаска... — Шуйскі (*Szujski*) Юзаф (1835—1883) — польскі гісторык, пісьменьнік і палітык, адзін са стваральнікаў кракаўскай гістарычнай школы; Смолька (*Smolka*) Станіслаў (1854—1924) — польскі гісторык, прадстаўнік кракаўскай гістарычнай школы і адзін зь яе стваральнікаў; Галецкі (*Halecki*) Оскар (1891—1973) — польскі гісторык і палітык, прафэсар Варшаўскага ўнівэрсытэту. Займаўся сярод іншага сярэднявечнай гісторыяй Польшчы і Літвы; Прахаска (*Prochaska*) Антоні (1852—1930) — польскі гісторык і архівіст, дасьледчык сярэднявечных польска-літоўскіх стасункаў. Жыў і працаваў у Львове.

С. 101. ...баўгарскі эмігрант Цамблак... — Цамблак Рыгор (каля 1364 — каля 1450) — праваслаўны дзеяч, паходзіў з баўгарскага гораду Тырнава. У лістападзе 1415 г. на саборы заходнерускіх біскупаў у Наваградку быў выбраны кіеўскім мітрапалітам бяз згоды на гэта канстантынопальскага патрыярха. Пасьля пад ціскам патрыярхіі адмовіўся ад катэдры і выехаў у Малдову, дзе й памёр.

С. 102. *Нэмэзіс дзяёвая*... — Нэмэзіс — у старажытнагрэцкай міталёгіі бог помсты.

С. 102. *Ліцьвіны здабылі сваю незалежнасьць часткова*... — А. Станкевіч відавочна мае на ўвазе тое, што літоўцам не ўдалося пасьля Першай сусьветнай вайны, нягледзячы на ўсе іх намаганьні, уключыць у склад сваёй дзяржавы Вільні і Віленшчыны.

Доктар Францішак Скарына — першы друкар беларускі (1525—1925)

Друкуецца паводле: *Doktar Franciśak Skaryna — pierśy drukar białaruski (1525—1925). Wilnia: Wydawnie „Krynicy”, 1925. 60 s.*

Гэтае выданьне было прымеркавана да юбілею кнігавыдавецкай дзейнасьці Ф. Скарыны, які шырока сьвяткаваўся ў 1925 г. беларускай грамадзкасьцю Польшчы. У тым жа самым годзе праца была выдадзена Беларускам Навуковым Таварыствам кірыліцай. Акрамя таго, паралельна яна друкавалася на старонках газэты „*Krynica*“ (1925. 1 *sakawika*. № 9. S. 2—5; 8 *sakawika*. № 10. S. 2—7; 15 *sakawika*. № 11. S. 2—5; 25 *sakawika*. № 12. S. 2—10; 30 *sakawika*. № 13. S. 2—7; 12 *krasawika*. № 14. S. 2—5).

С. 105. ...у Нямецчыне ў месьце Магунцыі... — Магунцыя — палянізаваная форма назвы нямецкага гораду Майнц.

С. 106. ...у Цэцініі... — Цэцінія — палянізаваная форма назвы гораду Цэцінье — старажытнай сталіцы Чарнагорыі.

С. 106. ...займаўся там немец Швайпальт Фіэль. — Фіэль (*Fiol*) Швайпальт (? — пасьля 1525) — славянскі першадрукар, урадзэнец нямецкага гораду Нэйштадт у Франконіі. У пачатку 90-х гг. XV ст. на сродкі багатага кракаўскага гараджаніна Яна Турзона заснаваў друкарню, дзе ўпершыню надрукаваў кірылічным шрыфтам славянскія кнігі. Захавалася 79 асобнікаў выданьняў Фіэля.

С. 107. ...быў прымушаны спыніць яе. — У выданьні кірыліцай гэтая самая фраза перададзена як „быў вымушаны пакінуць сваю цэнную працу“.

С. 107. ...*відаць, не ўважаў магчымым прыступіць да гэтай працы ў сваёй роднай Беларусі і споўніць свае пляны паехаць у Чэскую Прагу.* — Дасьледчыкі мяркуюць, што выбар Скарынам Прагі як першапачатковага месца сваёй друкарскай працы тлумачылася ў першую чаргу ейнымі традыцыямі як цэнтра чэскага кнігадрукаваньня. Тут лягчэй было набыць абсталяваньне і шрыфты, наняць наборшчыкаў і г. д. Акрамя таго, Прага была вядомая сваёй верацярпімасцю, і таму Скарына мог сябе тут пачуваць у бясьпецы ад артадаксальнага праваслаўнага і каталіцкага духавенства.

С. 108. ...*калі там адбыўся так званы Стоглавы Сабор...* — Стоглавы Сабор — царкоўна-земскі сабор, які праходзіў у Маскве ў студзені—траўні 1551 г. і на якім быў прыняты т. зв. „Стоглаў“ — кодэкс прававых нормаў унутранага жыцця расейскага духавенства і яго ўзаемаадносінаў з грамадствам і дзяржавай.

С. 108. ...*Іван Фёдараў, дыякан, з роду масковец...* — Дакладнае месца нараджэньня Івана Фёдарава да гэтай пары невядомае, аднак на аснове аналізу ягонага друкарскага знака некаторыя сучасныя дасьледчыкі схільныя лічыць, што Фёдараў мог паходзіць зь беларускага роду Рагозаў.

С. 108. ...*Пётар Мсьціславец, беларус з Магілёўшчыны.* — Пётар Мсьціславец (? — пасля 1577) паходзіў, як гэта вынікае з самога ягонага прозьвішча, з гораду Мсьціслава.

С. 108. ...*знаёмяцца з гетманам літоўска-беларускім Рыгорам Хадкевічам.* — Хадкевіч Рыгор (? — 1572) — літоўска-беларускі магнат, зь сярэдзіны XVI ст. займаў пасады ваяводы віцебскага (з 1554 г.), кашталяна троцкага (з 1559 г.), гетмана польнага літоўскага (з 1561 г.), кашталяна віленскага (з 1564 г.), гетмана вялікага літоўскага (з 1566 г.). Пратэстуючы супраць заключэньня Люблінскай уніі, у 1569 г. адмовіўся ад усіх высокіх пасадаў.

С. 109. ...*аднавіў перарванае па Скарыне беларускае друкарства.* — У Вільні Мсьціславец у 1575 г. вышусьціў „Эвангелье“, у 1576 г. — „Псалтыр“, а паміж 1574 і 1576 гг. — „Часоўнік“.

С. 110. ...*якія ў скарынаўскі час былі вельмі пашырыўшыся на Беларусі.* — Насамрэч найбольшае пашырэньне і разьвіцьцё брацтваў адносіцца да больш позьняга часу — канца XVI—XVII ст.ст.

С. 111. *Яго першае імя Юры (Георги)...* — Дасьледчыкам вядомы толькі адзін дакумент, датаваны 1532 г., у якім згадваецца Георгій Скарына. Сёньня гісторыкі схільныя да таго, каб тлумачыць узьнікненьне гэтага варыянту імя як выніку памылкі перакладчыка, які перарабіў лацінскае „Egregius“ (высокашаноўны) на „Georgius“ (Георгій).

С. 111. ...*як кажа Ўладзіміраў у сваёй манаграфіі...* — Уладзіміраў Пётар Уладзімеравіч (1854 — не раней за 1914) — расейскі гісторык літаратуры, славіст, дасьледаваў старажытнаславянскую літаратуру. Напісаў адмысловую грунтоўную манаграфію, прысьвечаную друкарскай дзейнасьці Францішка Скарыны.

С. 111. ...*вядомы маскоўскі ўцякач мітрапаліт Ізьдор.* — Ізьдор (паміж 1380 і 1390 — 1463) — царкоўны дзеяч, з 1437 па 1442 гг. мітрапаліт кіеўскі і ўсяе Русі. Паводле паходжаньня грэк ці баўгарын. Удзельнічаў у Фэрара-Флярэнтыйскім саборы 1439 г., выступаў там за царкоўную унію, атрымаў у знак заслуг сан кардынала. Пасьля вяртаньня ў Маскву ў 1441 г. зьяволены, уцёк у Цьвер, адтуль у Вялікае Княства Літоўскае, а пасля ў Рым.

С. 111. ...*напэўна вера Фр. Скарыны няведамая.* — Сучасныя дасьледчыкі схіляюцца да думкі, што Скарына бы каталіком, грунтоуючыся як на ягоным імені, так і на тым, што адзін час ён служыў сакратаром у віленскага каталіцкага біскупа Яна, што для іншаверца было б немагчымым.

С. 111. *Аб бацькох Ф. Скарыны і аб яго жыцьцёвых варунках бадай што няведама нічога.* — Вядома, што бацька Ф. Скарыны быў купцом — ён згадваецца ў сьпісе расейскіх пасольскіх прэтэнзіяў 1492 г. да полацкіх купцоў. Вядома таксама, што Скарына

меў старэйшага брата Івана, якога каралеўскі дэкрэт называе адначасова віленскім мяшчанінам і палачанінам.

С. 112. ...*выдатны тагачасны вучоны Ян Глогаўскі...* — Глогаўскі (*Glogowski*) Ян (Ян з Глогава) (1445—1607) — прафэсар Кракаўскага ўнівэрсытэту, аўтар навуковых прац па філязофіі, мэтафізіцы, лёгіцы, астраноміі, астралёгіі, фізіялёгіі, псыхалёгіі і практычнай мэдыцыне. Падчас навучаньня Скарыны чытаў лекцыі: у 1504 г. — па лёгіцы Арыстоцеля, лягічных трактатах Пятра Гішпанскага, у 1505 г. — па фізіцы і лёгіцы Арыстоцеля, граматыцы Доната, у 1506 г. — па астраноміі Яна Сакрабоска, лёгіцы і філязофіі Арыстоцеля.

С. 112. *Але гдзе — няведама.* — Дзе быў Скарына ў 1507—1512 гг. — дакладна невядома і да сённяшняга дня. Ёсць меркаваньне, што ён скончыў унівэрсытэт у Празе, дзе атрымаў ступень доктара філязофіі, але магчыма, што ён зрабіў гэта і ў Кракаве. Акрамя таго, у актах Падуанскага ўнівэрсытэту згадваецца, што Скарына быў сакратаром караля „Дацыі“. На гэты конт ёсць 2 версіі. Найбольш пашыраная — што маецца на ўвазе кароль Даніі, улічваючы тое, што якраз у той час адносіны Даніі з Польшчай і ВКЛ значна ажывіліся, а ў 1509 г. быў падпісаны нават адмысловы дагавор аб сяброўстве паміж гэтымі краінамі. Паводле другой версіі, „Дацыя“ — гэта валашскія (румьнска-малдаўскія) землі, дзе ў той час зараджалася кірылічнае кнігадрукаваньне.

С. 112. *Пасьля гэтага ўзноў заціраецца сьлед Скарыны.* — Дакумэнтальных звестак пра жыцьцё і дзейнасьць Скарыны ў 1513—1516 гг. ня выяўлена да сённяшняга дня.

С. 113. ...*віленскія мяшчане Багдан Онькаў, Якуб Бабіч.* — Онькаў Багдан (? — пасля 1527) — заможны віленскі гараджанін, які фінансаваў выдавецкую дзейнасьць Скарыны ў Празе і ў Вільні; Бабіч Якуб (? — каля 1526) — віленскі мяшчанін, галава магістрату Вільні. Ягоны дом знаходзіўся каля віленскага рынку, і ў ім месцілася віленская друкарня Скарыны.

С. 113. ...*праца Скарыны ў Празе па выданьні ўспомненых кніжак у 1519 г. спынілася.* — Некаторыя з апошніх выданьняў Скарыны ня маюць выходных звестак і традыцыйна датуюцца 1519 г., але сучасныя навукоўцы не выключаюць, што выдавецкая дзейнасьць Скарыны ў Празе працягвалася яшчэ і ў 1520 г.

С. 113. ...*друкуе ў 1525 г. „Апостола“ і „Малую Подарожную Кніжыцу“.* — Скарынаўскі „Апостал“ сапраўды пабачыў сьвет у сакавіку 1525 г. Што ж тычыцца „Малой падарожнай кніжыцы“, то ў 2-ой палове ХХ ст., пасля знаходкі ў Капэнгагене апошніх яе старонак, на якіх быў зьмешчаны каляндар сонечных і месячных зацьменьняў на 1523—1530 гг., стала зразумела, што гэтая кніга была надрукавана Ф. Скарынам не пазьней, чым у 1522 г.

С. 113. ...*акуратна даведацца, дзе і калі ён памёр, няма магчымасьці.* — У сярэдзіне 1530-х г. Ф. Скарына займаў пасаду мэдыка і садоўніка чэскага караля Фэрдынанда I. Памёр Скарына не пазьней за студзень 1552 г., бо захаваўся акт караля Фэрдынанда I, паводле якога маёмасьць Скарыны пераходзіла да ягонага сына Сімяона. Дарэчы, у больш позьнім творы — „Расказы з гісторыі Беларусі“, Адам Станкевіч і сам піша пра службу Скарыны ў Фэрдынанда I і ягоную сьмерць у Празе, аднак падае няправільную дату сьмерці — каля 1541 г. (гл. с. 73 гэтага выданьня).

С. 113. ...*перайшлі да Мамонічаў у тэй жа Вільні.* — Друкарня Мамонічаў у Вільні існавала ў 1574—1623 гг.

С. 117. *У беларускіх часопісах за 1917 г. дзе-нідзе можна спаткаць стацьці, пасьвячоныя Ф. Скарыне.* — У якасьці прыкладу тут можна прывесці наступныя публікацыі: *Ксяневіч, Павал. 1517—1917 (Да юбілею 400-лецьця беларускага друку) // Вольная Беларусь. 1917. 24 чэрвеня. № 4. С. 3; Я. Л-к. Наша культурнае сьвята // Вольная Беларусь. 1917. 8 жніўня. № 12. С. 1; Горэцкі, М. Доктар Францыск Скарына (6 жніўня 1517 г. — 6 жніўня 1917 г.) // Вольная Беларусь. 1917. 8 жніўня. № 12. С. 1—3; Земкевіч, Р. 400-лецьця беларус-*

каго друку // *Вольная Беларусь*. 1917. 8 жніўня. № 12. С. 3; Земкевіч, Р. *Значэнне Францішка Скарыны у Беларускай культуры* // *Вольная Беларусь*. 1917. 11 жніўня. № 13. С. 1; Земкевіч, Р. *Друк Скарыны і друк сучасны* // *Вольная Беларусь*. 1917. 23 жніўня. № 15. С. 1—2.

С. 117. *Па прыгожасці літараў і рысункаў віленскія выданні выяўляюцца такжа далейшым працягам праскіх*. — Гэты сказ ёсць толькі ў кірылічным выданні працы, у выданні лацінкай ён адсутнічае.

С. 117. ... „*Малая падарожная кніжыца*“ — больш за 25 кніжак. — Насамрэч „*Малая падарожная кніжыца*“ складалася з 23 кніг.

С. 118. ...*вядомага баўгарска-сэрбскага друкара Божыдара Вукавіча*. — Вукавіч (Vuković) Божыдар (пасья 1465 — каля 1540) — сярэднявечны друкар і выдавец, паводле паходжання чарнагорац (паходзіў з Падгорыцы). У 1519 г. заснаваў у Вэнэцыі славянскую друкарню, якая дзейнічала да 1697 г. і задавальняла патрэбы ў богаслужбовых кнігах на сэрбскай і баўгарскай мовах.

С. 120. *Несьмяротны Дантэ, слаўны Пэтрарка, Бакача... былі добра ведамы Скарыне*. — Дантэ Аліг’еры (Dante Alighieri) (1265—1321) — італьянскі паэт, адзін са стваральнікаў італьянскай літаратурнай мовы; Пэтрарка (Petrarca) Франчэска (1304—1374) — італьянскі паэт, пачынальнік гуманістычнай культуры Адраджэння; Бакача (Boccaccio) Джавані (1313—1375) — італьянскі пісьменьнік, гуманіст Раньняга Адраджэння.

Гэты фрагмент Станкевічавай брашуры ў свой час адмыслова крытычна пракаментаваў Уладзімер Пічэта, адзначыўшы:

А. Станкевіч, даючы апісанне праскіх і віленскіх друкаў, прабаваў таксама выявіць сутнасць скарынінскага святаразумеўня. Нельга назваць спробу аўтара ўдалай, хаця трэба згадзіцца з думкай аўтара аб тым, што гуманістычны рух і Італіі і Заходняй Эўропе зрабіў пэўны ўплыў на Скарыну. Урэшце, гэтая правільная гіпотэза нічым не даведзена. Але адкуль аўтару вядома, што „несмяротны Дантэ, слаўны Пэтрарка, Бакача і іншыя вялікія паэты, патрыёты сонечнай Італіі, прадвеснікі гуманізму былі добра вядомы Скарыне і служылі багатым узорам для яго культурна-прасветнай дзейнасці“, нам і пасья працы Станкевіча засталася невядомым. Урэшце, і сама характарыстыка Дантэ, Пэтраркі і Бакача як папярэднікаў гуманізму, зьяўляецца спрэчнай, калі не адносна Дантэ, дык адносна двух апошніх гуманістых (Пічэта, У. *Scoriniana* (1776—1926) // *Чатырохсотлецьце беларускага друку: 1525—1925*. Менск, 1926. С. 320).

С. 121. ...*Аднак назоў „рускі“ затрымаўся за імі і пашырыўся разам з уладай на ўсе ўсходне-славянскія землі*. — Выкладзеная Станкевічам вэрсія паходжання назвы „Русь“ — толькі адна з многіх, якія існуюць у гістарычнай навуцы, і ні адна з іх не зьяўляецца на сёння цалкам даказанай і агульнапрынятай. У цэлым усе шматлікія тэорыі паходжання „Русі“ можна падзяліць на 3 асноўныя групы:

- 1) гістарычныя тэорыі, выведзеныя са сьведчаньняў аўтараў-сучаснікаў;
- 2) лінгвістычныя тэорыі, выведзеныя з падобных паводле гучаньня словаў у скандынаўскіх, славянскіх ці якіх-небудзь іншых мовах;
- 3) тапанімічныя тэорыі, выведзеныя на падставе геаграфічных назваў, нека зьвязаных па месцу лякалізацыі з Руссю.

С. 122. *Для поўнасьці паводле Уладзімірава дадаём словы мовы Скарыны...* — Пералік словаў ёсць толькі ў выданні лацінкай, кірылічнае ж выданьне пасья словаў: „*Ужо з гэтых прыкладаў бачым, як многа беларускасьці ў мове Скарыны*“, адразу ж заканчваецца наступным абзацам:

А калі да гэтага дададзём, што ўжо ў той час існавала ў беларускай вымове дзеканьне і цеканьне, кароткае „ў“, аканьне, а такжа і іншыя цяперашнія асаблівасьці беларускай мовы, дык будзем мець поўнае паняцьце аб беларускасьці скарынаўскай мовы.

Беларуская мова ў школах Беларусі ў XVI і XVII ст.

Друкуецца паводле: *Bielaruskaja mowa ў školach Bielarusi XVI i XVII st. Wilnia: Wydawiectwa „Bielaruskaje Krynicy“, 1928. 19 s.*

Перад гэтым у 1924 г. праца друкавалася ў газэце „Krynica“ (1924. 12 krasawika. № 8. S. 2—6; 26 krasawika. № 9. S. 2—4; 29 krasawika. № 10. S. 2—4; 10 maja. № 11. S. 2—4). У 1993 г. брашура была перавыдадзена ў Менску рэпрынтам.

С. 126. ...у нас была вера... і пратэстанцкая (кальвінская і сацыянская)... — Кальвінізм і сацыніянства — накірункі пратэстантызму, якія атрымалі свае назвы ад прозвішчаў сваіх заснавальнікаў — французскага прапаведніка Жана Кальвіна (*Calvin*) (1509—1564) і італьянскага тэолага (які жыў у Кракаве) Фаўста Соцына (*Faustus Socinus*) (1539—1604).

С. 127. ...Гаева, Барысаўскага павету... — Тут маецца на ўвазе вёска Гайна (цяпер знаходзіцца ў Лагойскім раёне Менскай вобласці).

С. 127. Міхалон Літвін у XVI ст. напісаў кнігу... — Літвін Міхалон (сапр. Цішкевіч Міхайла) — старажытнабеларускі гуманіст і мысьляр XV ст.

С. 128. ...Лукашэвіч, гісторык школаў у Польшчы і Літве... — Лукашэвіч (*Łukaszewicz*) Юзаф (1799—1873) — польскі гісторык і публіцыст, жыў у Познані. Дасьледаваў гісторыю Рэфармацыі і асьветы ў Польшчы. Аўтар чатырохтамавай „*Historii szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim*“ (1849—1851).

С. 128. Другі гісторык школ у нашым краі Харламповіч... — Харламповіч Канстанцін (1870—1932) — украінскі гісторык. Дасьледаваў гісторыю заходнерускіх царкоўных брацтваў XVI—XVII ст. і іхную асьветніцкую дзейнасьць.

С. 128. ...дзяліліся на эвангелікаў... — Эвангелікі — тэрмін, які найчасьцей ужываецца ў адносінах да французскага рэфармацыйнага руху, асабліва ў 1520-х і 1530-х гг.

С. 131. Віленская Кангрэгацыя 1636 г... — Маецца на ўвазе Віленская базільянская кангрэгацыя 1636 г., якая прыняла пастанову „*абы отцове и братия закону нашего в церквах не иным, але руским только языком проповед слово Божого чинили*“.

Магнушэўскі — Паўлюк Багрым — Баброўскі

Друкуецца паводле: *Stankiewiç, Ad. ks. Mahnušeŭski—Paŭluk Bachrym—Babroŭski (Da wytokaŭ bielaruskaha adradžeñnia). Wilnia: Wydawnie Bielaruskaha Wydawiectwa „Bielpres“, 1937. 45 s.*

Перад гэтым праца (бяз тэкстаў вершаў, якія прыпісваюцца Паўлюку Багрыму) друкавалася ў часопісе „*Chryścijanskaja Dumka*“ (1937. № 2. 20 studnia. S. 2—4; № 3. 5 lutaha. S. 2—3; № 4. 20 lutaha. S. 2—3; № 5. 5 sakawika. S. 2—3; № 6. 20 sakawika. S. 2—4; № 7. 5 krasawika. S. 2—4; № 8. 20 krasawika. S. 2—4; № 9. 5 traŭnia. S. 2—3). Часткі кнігі, прысьвечаныя В. Магнушэўскаму і М. Баброўскаму, пасля перавыдаваліся (падрыхтоўка тэксту і прадмова Віталія Зайкі) лацінскім шрыфтам у: *Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік. Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. С. 53—71.*

С. 133. ...трактат у Тыльзіце 1807 г. — Маецца на ўвазе Тыльзіцкая мірная дамова, заключаная ў 1807 г. паміж Аляксандрам I і Напалеонам Банапартам. Расея паводле яе ўмоваў далучалася да т. зв. „кантынэнтальнай блякады“ Англіі і абавязвалася дапамагаць Напалеону ў вайне. Акрамя ўсяго іншага, у склад Расеі быў перададзены перад гэтым прускі Беластоцкі дэпартамент.

С. 133. Варшаўскі арцыбіскуп В. Хосьцяк-Попель... — Хосьцяк-Попель (*Chościak-Popiel*) Вінцэнт Тэафіл (1825—1912) — польскі рэлігійны дзеяч, у 1863—1875 гг. біскуп

плоцкі, у 1876—1883 гг. біскуп каліска-куяўскі, у 1883—1912 гг. арцыбіскуп варшаўскі. У ноўгарадзкай высылцы знаходзіўся ў 1868—1876 гг.

С. 134. ...*шырэі пісаў аб Магнушэўскім А. Янулайціс*. — Янулайціс (*Janulaitis*) Аўгустынас (1878—1950) — літоўскі гісторык, публіцыст і палітычны дзеяч. Да рэвалюцыі 1917 г. у Расейскай імперыі перасяледаваўся ўладамі за ўдзел у літоўскім нацыянальным руху. Быў сябрам Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі. Пасля атрыманьня Літвой незалежнасьці займаўся палітыкай, у 1918 г. выконваў абавязкі міністра замежных спраў. У 1919—1925 гг. судзьдзя Вышэйшага трыбуналу Літвы, з 1924 г. яго старшыня. Выкладаў у Ковенскім унівэрсытэце, з 1939 г. — у Віленскім. Аўтар шэрагу гістарычных дасьледаваньняў.

С. 135. ...*А. Янулайціс не сказаў, што гэта былі за дакумэнты, ці ўсё ён зь іх выкарыстаў і дзе яны знаходзяцца* — А. Янулайціс, хутчэй за ўсё, выкарыстаў дакумэнты агульнага сьледства пра хваляваньне крошынскіх сялянаў, ведзенага чыноўнікамі ведамства ўнутраных спраў. На сёньняшні дзень яны захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве ў горадзе Горадні ў фондзе канцылярыі гарадзенскага губэрнатара.

С. 135. ...*казкі Эзоп, польскага паэта Нарушэвіча і „Wiadomości Brukowe“*. — Эзоп — старажытнагрэцкі байкапісец (VI ст. жа н. э.), лічыцца заснавальнікам жанру байкі; Нарушэвіч (*Naruszewicz*) Адам (1733—1796) — польскі культурны і рэлігійны дзеяч, паэт, пісаў лірычныя вершы і байкі; „*Wiadomości Brukowe*“ — газета, якая выходзіла ў Вільні ў 1816—1822 гг. пад рэдакцыяй Андрэя Сьнядэцкага, орган літаратурна-грамадзкага лібэральна-асьветніцкага таварыства шубраўцаў.

С. 137. ...*ездзілі ў Крошын дзеля гэтага сам Навасільцаў і рэктар Віленскага ўнівэрсытэту Пэлікан*. — Навасільцаў Мікалай Мікалаевіч (1761—1838) — расейскі палітык, адзін з найбліжэйшых паплечнікаў Аляксандра І. У 1824—1831 гг. быў апекуном Віленскай навучальнай акругі; Пэлікан Вянцэслаў (1790—1873) — расейскі мэдык-хірург, прафэсар, у 1826—1831 гг. рэктар Віленскага ўнівэрсытэту. Самі гэтыя асобы ў Крошын насамрэч ня ездзілі, але 22 чэрвеня 1828 г. накіравалі туды дырэктара вучылішчаў Гарадзенскай губэрні.

С. 137. ...*Гарадзенскі губэрнатар... паехаў на месца сам*. — Як цяпер вядома, першае сьледства па справе падзеяў, якія адбыліся ў Крошыне, сапраўды вялі чыноўнікі ведамства ўнутраных спраў на чале з гарадзенскім губэрнатарам. Аднак пасля, у сувязі з тым, што да справы мела дачыненне крошынская школа, было праведзена дадатковае сьледства па лініі Міністэрства народнай асьветы. Дакумэнты гэтага сьледства сёньня цалкам апублікаваныя ў выданьні: *Пачынальнікі: 3 гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.* / Уклад. Г. В. Кісялёў; Рэд. В. В. Барысенка, А. І. Мальдзіс. Мінск, 1977; 2-ое выд. Мінск, 2003. С. 191—212.

С. 138. *Аканчальнае, такім чынам, вырашэньне гэтай справы пакідаем тым, што пасля нас будуць да яе брацца*. — У 2005 г. гісторык Марак Мілавіцкі, прааналізаваўшы паданую Станкевічам інфармацыю і сумясыціўшы яе з той, якой апошні ня ведаў, зрабіў наступныя высновы:

Гістарычныя крыніцы ня згадваюць іншага дамініканца пад прозьвішчам „Магнушэўскі“, які б жыў пры канцы XVIII — пач. XIX ст. Нядзіўна, што Станкевіч атаясаміў крошынскага пробашча з дамініканцам а. Мацеем Магнушэўскім. Але ўжо ён меў сумневы, якія датычылі, напрыклад, розніцы імёнаў, даты сьмерці ці таго, што ў розных крыніцах і працах падаюцца розныя звесткі пра яго месцазнаходжаньне ў тым самым часе. Калі зазірнём у дамініканскія крыніцы, а менавіта ў так званыя „схематыкі літоўскай правінцыі дамініканцаў“, дык адразу зьявіцца чарговая дылема, а менавіта ці мог быць а. Магнушэўскі ОП пробашчам у Крошыне, калі ў каталёгах ён фігуруе як прыёр кляштару ў Вэрках каля Вільні (вядомых пад назовам „Віленская Кальварыя“)?

З каталёгаў Літоўскай правінцыі дамініканцаў, што знаходзяцца ў кракаўскім архіве Польскай правінцыі дамініканцаў, даведваемся, што а. Мацей Магнушэўскі нарадзіўся ў 1761 г. У ордэн уступіў у 1780, праз год склаў першыя манаскія зарокі. Ад 1818 г. фігуруе ў каталёгах як прыёр Вэркаўскага кляштара, там жа правёў большую частку жыцця. Ян Марак Гіжыцкі (Валыняк) у працы „*Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*“ (Кракаў, 1917) пісаў, што а. Магнушэўскі ўпершыню стаў ігуменам згаданага кляштара ў 1798—1801 г. і гэтую пасаду займаў ажно да сьмерці — 25 ліпеня 1839 г.

Што мы ведаем пра а. Вайцеха Магнушэўскага? У пераліку духавенства віленскай дьяцэзіі за 1826 г. Вайцех (на лаціне „*Adalbertus*“) Магнушэўскі фігуруе як „*Curat. Kroszyn, Dec. Nowogrod*“ — пробашч у Крошыне. Таксама была ў Крошыне невялікая парафіяльная школа, якую заснаваў папярэдні пробашч, а. Малішэўскі. Гэта была адна зь нямногіх школаў, у якіх дзеці вучыліся па-беларуску. З дакументаў, якія адлюстроўваюць сьледчы працэс у справе гэтае школы, вынікае, што а. Вайцех Магнушэўскі быў у 1828 г. таксама канонікам берасьцейскага калегіяту. Згодна зь Янулайцісам, крошыненскі пробашч памёр 24 ліпеня 1828 г. у веку 70 гадоў.

Зь іншых крыніц, што тычаць Паўлюка Багрыма, даведваемся, што а. Магнушэўскі быў у Крошыне ўжо ў 1812 г. Тады, як кажа сам Магнушэўскі, ён хрысьціў адразу на другі дзень пасля нараджэньня Паўлюка Багрыма (гл.: *Янушкевіч, Я. За архіўным парогам. Беларускае літаратура XIX—XX ст. у святле архіўных пошукаў. Мінск, 2002*).

Прыведзеная мной інфармацыя не вырашае канчаткова праблемы Магнушэўскіх. Адказ трэба шукаць у схематызмах Віленскай дьяцэзіі. Ключавымі тут зьяўляюцца схематызмы 1818 і 1820 г. — дадатку да літургічнага календара дьяцэзіі. У схематызмах згадваецца дьяцэзіяльны сьвятар „*Adalbertus Magnuszewski*“. Значыць, схематызм зьяўляецца пералікам толькі дьяцэзіяльнага духавенства (духоўнікаў—неманахаў). Гэта першы аргумэнт за тое, што а. Магнушэўскі не належаў да ордэну сьв. Дамініка.

Другі аргумэнт паходзіць са схематызму 1820 г. Побач з прозьвішчамі духоўнікаў указаны ўзрост і год сьвятарскіх пасьвячэньняў. Пры а. Магнушэўскім напісана: „55 гадоў“ — а гэта значыць, што ён павінен быў нарадзіцца ў 1765 г. і быў маладзейшы ад згаданага вышэй ігумена кляштара ў Вэрках (Мацея Магнушэўскага) на чатыры гады. Дзеля падстрахоўкі варта было б яшчэ правярць каталёгі 1821 і 1822 г., але і бяз гэтага можам зь вялікай дозай імавернасьці сьцьвердзіць, што а. Магнушэўскі, які спрычыніўся да фармаваньня нацыянальнай сьвядомасьці беларускай моладзі ў Крошыне, ня быў дамініканцам (*Мілавіцкі, М. Дык хто ж такі Магнушэўскі? // Наша Ніва. 2005. 21 кастрычніка. С. 14*).

С. 139. ...*усіх вершаў, ведамых і якія нашы гісторыкі прыпісваюць Багрыму, ёсьць тры*. — На сёньняшні дзень беларускія літаратуразнаўцы цьвёрда прыпісваюць Паўлюку Багрыму толькі верш „Зайграй, зайграй, хлопча малы“, у той час як астатнія прыведзеныя А. Станкевічам вершы лічацца ананімнымі.

С. 145. ...*ў Драгічыне ў ніяраў*... — Піяры — каталіцкі манаскі ордэн, створаны ў XVII ст. адмыслова для хрысьціянскага навучаньня юнацтва ў школах. На тэрыторыі Расейскай імперыі ягонае дзейнасьць была спыненая ўладамі ў сярэдзіне XIX ст.

С. 146. ...*дружыў з сакратаром унівэрсытэту — зь літоўцам К. Контрымам*. — Контрым (*Kontrym*) Казімер (1776—1836) — пісьменьнік, публіцыст і палітычны дзеяч, працаваў у Віленскім унівэрсытэце бібліятэкарам. Быў сузаснавальнікам Таварыства шубраўцаў і „*Wiadomości Brukowskich*“. Браў удзел у паўстаньні 1830 г.

С. 146. ...*і Цімафея Мсьціслаўца*. — Маецца на ўвазе Пётар Мсьціславец, імя па-бацьку якога было „Цімафеевіч“.

С. 146. ...*запазнаўся з вучонымі—славістамі Копітарам, Добраўскім, Ганкам і Юнгманам*. — Копітар (*Kopitar*) Варфалэямэй (Эрнэй) (1780—1844) — славенскі філэляг-славіст, зьбіральнік і дасьледчык старажытнаславянскіх помнікаў; Добраўскі (*Dobrowsky*) Ёзаф (1753—1829) — чэскі славяназнаўца—„будзіцель“, аўтар прац па славянскай гісто-

рыі, літаратуры, мовах; Ганка (*Hanka*) Вацлаў (1791—1861) — чэскі славіст і паэт. Найвялікшую вядомасць набыў як аўтар падробак старажытначэскіх рукапісаў — т. зв. Кралядворскага і Зялёнадворскага; Юнгман (*Jungmann*) Ёзаф (1773—1847) — чэскі славазнаўца—„будзіцель“, аўтар прац па гісторыі чэскай мовы, літаратуры і культуры, нацыянальна-патрыятычных артыкулаў.

С. 146. ...вучонага кардынала Ангела Маі... — Маі (*Mai*) Ангела (1782—1854) — італьянскі тэоляг і філэляг. З 1819 г. загадваў Ватыканскай бібліятэкай, з 1833 г. быў сакратаром Кангрэгацыі эвангелізацыі народаў, з 1838 г. — кардынал.

С. 147. ...з палякаў Лялевель, Галухоўскі... — Лялевель (*Lelewiel*) Яхім (1786—1861) — польскі гісторык і палітычны дзеяч, паходзіў са спалянізаванай прускай шляхты. Прафэсар Віленскага і Варшаўскага ўнівэрсытэтаў; Галухоўскі (*Gotuchowski*) Юзаф Войцех (1797—1858) — польскі філэзаф, ураджэнец Галіцыі, у 1821—1824 гг. прафэсар Віленскага ўнівэрсытэту.

С. 147. ...за прыналежнасьць да таварыства філярэтаў і філяматаў... — Таварыства філяматаў (аматараў ведаў) існавала ў Вільні ў 1817—1823 гг., таварыства філярэтаў (аматараў дабрадзейнасьці) — у 1820—1823 гг.

С. 147. ...закідае далматам... — Далматы (далмацінцы) — этнаграфічная група харватаў, насельнікі Далматыі.

С. 148. ...царскія агенты (Сямашка, Зубко, Лужынскі)... — Сямашка Іосіф (1798—1868) — грэка-каталіцкі і праваслаўны дзеяч, у 1833—1839 гг. — грэка-каталіцкі біскуп літоўскі, з 1840 г. — праваслаўны архіепіскап літоўскі і віленскі, з 1852 г. — мітрапаліт. Быў асноўным выканаўцам справы ліквідацыі царкоўнай уніі ў 1839 г.; Зубко Антоні (1797—1884) — царкоўны дзеяч, у 1834—1839 гг. грэка-каталіцкі біскуп берасьцейскі, у 1840 г. прызначаны праваслаўным біскупам менскім і бабруйскім; Лужынскі Васіль (1788 ці 1789—1879) — царкоўны дзеяч, у 1834—1839 гг. грэка-каталіцкі біскуп полацкі і віцебскі. У 1840—1841 гг. праваслаўны біскуп, у 1841—1866 гг. арцыбіскуп полацкі.

С. 149. *Эстрэйхэр у сваёй бібліяграфіі*... — Маецца на ўвазе *Эстрэйхэр (Estreicher)* Караль Юзаф Тэафіл (1827—1908) — польскі гісторык літаратуры і тэатру, бібліяграф, які лічыцца „бацькам польскай бібліяграфіі“. У 1872—1908 гг. выдаў 22 тамы „*Bibliografii Polskiej*“, у якую былі ўключаныя амаль усе польскія і датычныя Польшчы выданьні, выдадзеныя ў 1470—1889 гг.

Да гісторыі беларускага палітычнага вызваленьня

Друкуецца паводле: *Да гісторыі беларускага палітычнага вызваленьня: З нагоды 70-лецьця сьмерці Кастуся Каліноўскага рэд. „Музыкаў Прауды“ (†1864) і 50-лецьця „Гоману“ (1884). Вільня: Выдавецтва „Шляху Моладзі“, 1935. 128 с.* На тытульным лісьце кнігі памылкова пазначаны год выданьня „1934“, у той час як на вокладцы — „1935“.

Перад гэтым праца друкавалася ў часопісе „Шлях моладзі“ (1934. № 3—12; 1935. № 1—13).

С. 158. ...Платон Сасноўскі, а такжа праф. Ігнат Даніловіч, Я. Ярашэвіч. — Падрабязней пра гэтых людзей гл. ў працы „Беларускі хрысьціянскі рух“, с. 456—457 гэтага выданьня.

С. 158. ...ў тэй жа Францыі рэвалюцыя ліпнёвая (1830) і рэвалюцыя лютаўская (1848)... — У выніку першай рэвалюцыі ў Францыі да ўлады прыйшла фінансавая арыстакратыя, а ў выніку другой — усталяваны рэспубліканскі лад, які, праўда, пратрымаўся тады ўсяго 4 гады.

С. 159. *Тварцом гэтай ідэі быў славак Колярж*. — Маецца на ўвазе Колар (*Kollar*) Ян (1793—1852) — славацкі палітык, паэт, філэзаф і лютэранскі сьвятар. Быў адным зь

ідэолягаў славацкага нацыянальнага адраджэння, але прытрымліваўся думкі, што славакі мусяць выкарыстоўваць чэскую мову.

С. 159. ... „Земля і Воля“ і зь яе паўстаўшыя „Чёрный передел“ і „Народная воля“... — Народніцкая арганізацыя „Зямля і воля“ ўзьнікла ў 1876 г. і распалася на 2 часткі ў 1879 г. Тая яе плынь, якая прапагандавала індывідуальны тэрор, утварыла арганізацыю „Народная воля“ (існавала ў 1879—1886 гг.), а тая, якая захавала вернасць чыста народніцкім тэндэнцыям — групу „Чорны перадел“ (існавала ў 1879—1881 гг.)

С. 162. ...ў „Колоколе“... — „Колокол“ — расейская эміграцыйная рэвалюцыйна-дэмакратычная газета, якая выдавалася Аляксандрам Герцэнам і Мікалаем Агаровым у Жэнэве ў 1857—1867 гг.

С. 163. ...у тым жа духу працаваў кс. Мацкевіч. — Мацкевіч (Мацкявічус) (*Mackevičius*) Антанас (1828—1863) — ксёндз, адзін з кіраўнікоў паўстання 1863—1864 гг. на тэрыторыі Літвы. Выступаў за ліквідацыю прыгону і перадачу сялянам памешчыцкай зямлі. Пасля апублікавання ў Вільні маніфэстаў аб пачатку паўстання ўзначаліў атрад сялян-паўстанцаў. Кіраваў паўстаннем ва ўсёй Ковенскай губэрні. У снежні 1863 г. схоплены і пакараны сьмерцю расейскімі ўладамі.

С. 165—166. ...*Гейштар, Ратч, Пшыбароўскі, Яноўскі, Ліmanoўскі і інш...* — Гейштар (*Giejsztor*) Якуб (1827—1897) — польскі палітычны дзеяч, актыўны ўдзельнік і адзін з кіраўнікоў паўстання 1863—1864 гг. на тэрыторыі Літвы і Беларусі, у рэшце рэшт узначаліў Кіраўнічы камітэт правінцыямі Літвы. Пасля паўстання асуджаны на 12 гадоў катаргі, у 1872 г. вярнуўся на радзіму. Пакінуў каштоўныя ўспаміны; Ратч Васіль Фёдаравіч (1816—1870) — расейскі вайсковы гісторык, аўтар двухтомнай працы „*Сведеньня о польском мятеже 1863 в Северо-Западной России*“ (1867—1874); Пшыбароўскі (*Przyborowski*) Валеры (1845—1913) — польскі пісьменьнік, удзельнік і гісторык паўстання 1863—1864 гг.; Яноўскі (*Janowski*) Юзаф Каятан (1832—1914) — польскі архітэктар, удзельнік паўстання 1863—1864 гг., быў сакратаром стану Нацыянальнага ўраду. Пасля паўстання эміграваў у Францыю, затым жьў у Львове. Ініцыяваў і сурэдагаваў выданьне ў 1888—1894 гг. пяцітамовага зборніка матэрыялаў па гісторыі паўстання 1863—1864 гг.; Ліmanoўскі (*Limanowski*) Баляслаў (1835—1935) — польскі гісторык, сацыёлаг, публіцыст і палітык, вядомы дзеяч сацыялістычнага руху. Удзельнік паўстання 1863—1864 гг. З 1892 г. — адзін зь лідэраў Польскай сацыялістычнай партыі. Пасля здабыцця Польшчай незалежнасьці ў 1922—1935 гг. сэнатар.

С. 166. ...*бальшавіцкі гісторык рэвалюцыйнага руху ў Беларусі ад 1863 да 1917 г. С. Агурскі...* — Агурскі Самуіл (1884—1947) — савецкі гісторык і публіцыст. У 1920—1930-я гг. працаваў на кіраўнічых пасадах спачатку ў Інстытуце гісторыі партыі (Гістпарце) пры ЦК КП(б)Б, а пасля — у Гістпарце пры Маскоўскім камітэце ВКП(б). У „Нарысах па гісторыі рэвалюцыйнага руху на Беларусі (1863—1917)“ (1928) зрабіў спробу сыстэматызаваць гісторыю рознанацыянальнага рэвалюцыйнага руху. Адным зь першых распачаў барацьбу супраць т. зв. беларускага нацыянал-дэмакратызму. Палітычныя абвінавачаньні Агурскага паўплывалі на трагічныя лёсы У. Ігнатоўскага, З. Жылуновіча і інш.

С. 166. ...*„Вперед“*, „*За 100 лет*“ і „*Былое*“... — „*Вперед!*“ — маецца на ўвазе або непэрыядычны часопіс расейскіх рэвалюцыйных народнікаў, 5 нумароў якога выйшлі ў Цюрыху і Лёндане ў 1873—1877 гг., або аднайменная газета тых жа народнікаў, 48 нумароў якой у 1875—1876 гг. выйшлі ў Лёндане; „*За 100 лет*“ — кніга аўтарства Уладзімера Бурцава, выдадзеная ў 1897 г. у Лёндане — своеасаблівая пагадавая хроніка расейскага рэвалюцыйнага руху ад дзекабрыстаў да сацыял-дэмакратаў зь пералікам фактаў і выбарачнай публікацыяй дакумэнтаў; „*Былое*“ — зборнік, а пасля часопіс, які выходзіў у Лёндане і Парыжы ў 1900—1904, 1908—1913 гг. і ў Пецябургу (Петраградзе, Ленінградзе) ў 1906—1907 і 1917—1926 гг. Друкаваў дакумэнты і матэрыялы па гісторыі рэвалюцыйнага руху.

С. 166. ...*польскія паўстанцы Ўрублеўскі...* — Урублеўскі (*Wróblewski*) Валеры (1836 ці 1839—1908) — польскі палітычны дзеяч, удзельнік паўстання 1863—1864 гг., быў кіраўніком штабу вайсковага начальніка Гарадзенскага ваяводства. Пасля задушэння паўстання ў Беларусі і Літве некаторы час змагаўся на Падляшшы і ў Варшаве. Пасля эміграваў у Францыю, у 1871 г. быў генэралам Парыскай Камуны і камандаваў адной з яе арміяў.

С. 166. ...*адвакат Тадэвуш Урублеўскі...* — Урублеўскі (*Wróblewski*) Тадэвуш (1858—1925) — польскі юрыст, вядомы адвакат і прамоўца, палітык. Стаяў на краёвых пазыцыях, пазытыўна ставіўся да беларускага руху, абараняў беларускіх дзеячоў падчас судовых працэсаў. Быў вядомым бібліяфілам, меў вялікую бібліятэку.

С. 167. ...*часопісь „Гутарку старога дзеда“ Вінцэся Каратынскага.* — „Гутарка старога дзеда“ была не часопісам, а брашурай, якая выйшла ў 1862 г. у Парыжы. Прыналежнасьць яе тэкстаў Вінцэнту Каратынскаму да гэтай пары не даказана.

С. 167. *Дагэтуль ніхто аб ім не пастараўся сабраць уцэласць хоць тыя скромныя весткі...* — У 1930 г. у Маскве Таварыствам былых паліткатаржанаў была выдадзена невялікая паводле аб'ёму (34 с.) брашура Іосіфа Жукоўскага–Жука „*Игнатий Иоакимович Гриневицкий*“. Разам з іншымі крыніцамі яна была пазней выкарыстаная беларускім гісторыкам і пісьменьнікам Уладзімерам Арловым пры падрыхтоўцы ім навукова–папулярнай працы „Прысуд выканаў невядомы: Ігнат Грынявіцкі“ (выдадзеная менскім выдавецтвам „Навука і тэхніка“ ў 1992 г.).

С. 168. ...*д-р Т. Грыбу „Iskrach Skaryny“...* — Грыб Тамаш (1895—1938) — беларускі грамадзка–палітычны і культурны дзеяч, навуковец. Адзін з арганізатараў і лідэраў Беларускай партыі сацыялістаў–рэвалюцыянераў; „*Iskry Skaryny*“ — грамадзка–культурны, навукова–папулярны і літаратурны часопіс, які выдаваўся Беларускім (Крывіцкім) культурным таварыствам імя Ф. Скарыны ў Празе ў 1931—1935 гг.

С. 168. ...*радзіўся ў 1856 г. у Меншчыне...* — Калі казаць больш дакладна, то Ігнат Грынявіцкі нарадзіўся ў маентку Басін Бабруйскага павету Менскай губэрні. 1856 год — афіцыйная дата ягонага нараджэння, аднак сястра Грынявіцкага Юлія і іншыя сваякі сьцьвярджалі, што насамрэч ён нарадзіўся трохі раней, у жніўні 1855 г.

С. 168. ...*здаў сябе літвінам.* — Захавалася цікавае сьведчаньне пра нацыянальную сьвядомасьць Ігната Грынявіцкага, пакінутае вядомым нарадавольцам Львом Ціхаміравым:

Палякі ўпарта называлі яго „Грынявецкі“ і залічалі да сваіх. Ён сам, аднак, называў сябе літвінам, а не палякам; па–расейску размаўляў выдатна, як і па–польску, і быў цалкам расейскі народнік. Афіцыйна яго, вядома, трэба лічыць палякам, бо паводле веравызнаньня ён быў каталіком. Тым ня менш, Грынявіцкі быў паляк моцна „падмаскалены“, і большая частка ягоных студэнцкіх сяброў, зь якімі ён марыў пра пасяленьні ў „народзе“, былі кроўнымі расейцамі ці „падмаскальнымі“ палякамі (цыт. паводле: *Жуковский–Жук, И. Игнатий Иоакимович Гриневицкий. Москва, 1930. С. 13*).

С. 169. ...*калі быў № 2, дык мусіў быць і першы.* — Першы нумар „Гомона“ сапраўды існаваў і датаваўся 1884 годам, бяз больш канкрэтнай даты. На сёньняшні дзень ён разам з другім нумарам цалкам апублікаваны ў выданьні: *Публицистика белорусских народников / Сост., подготовка текстов С. Х. Александровича и И. С. Александрович; Предисловие и коммент. И. С. Александрович. Минск, 1983. С. 59–122*.

С. 169. ...*всему причиной „независящие от нас обстоятельства“, слишком изменчивые в наши дни.* — Хутчэй за ўсё, такімі „незалежнымі абставінамі“ стаў ператрус, праведзены вясной 1884 г. на кватэры ў аднаго з выдаўцоў часопіса, сябра Беларускай фракцыі арганізацыі „Народная воля“ Х. Ратнэра. Падчас гэтага ператрусу быў знойдзены гектограф і надрукаваная на ім нелегальная літаратура, у тым ліку 32 паасобнікі

першага нумару часопіса „Гомон“. Пасья гэтага выдаўцы часопісу мусілі патраціць нейкі час на набыццё новай апаратуры.

С. 170. ...арыгінальны экзэмпляр „Гомона“ нумару другога... знаходзіцца ў Беларускаму музэі ў Вільні. — Гэты арыгінальны экзэмпляр 2-га нумару „Гомона“ 26 красавіка 1926 г. перадаў у дар Беларускаму музэю ў Вільні вядомы польскі гісторык і палітычны дзеяч Леан Васілеўскі.

С. 170. Для гэтай працы карыстаўся я водпісам. — Відаць, менавіта гэтая копія (па-польску „odpis“) цяпер захоўваецца ў рукапісным адзеле Бібліятэкі Літоўскай акадэміі навук. Яна надрукаваная на машынцы, пры гэтым цяжкачытаньне месцы арыгінала ў ёй прапушчаныя, а нумарацыя старонак не адпавядае нумарацыі старонак арыгінала.

С. 170. ...присоединение польской партии „Пролетариата“ к организации „Народной воли“... — „Пралетарыят“ — польская народніцкая партыя, якая існавала ў 1882—1886 гг. (поўная назва — Міжнародная сацыяльна-рэвалюцыйная партыя „Пралетарыят“). Ставіла пытаньне пры стварэньне сацыялістычнай дзяржавы і абагульненьне сродкаў вытворчасці. У сакавіку 1884 г. быў заключаны саюз паміж „Пралетарыятам“ і „Народнай воляй“, згодна зь якім „Пралетарыят“ прызнаў вышэйшай формай барацьбы з самадзяржаўем эканамічны і палітычны тэрор. У 1886 г. партыя была разгромленая расейскімі ўладамі.

С. 170. ...выступленьне Ціхамірава. — Ціхаміраў Леў (1852—1923) — расейскі народнік і публіцыст, сябра выканкаму арганізацыі „Народная воля“, з 1882 яго прадстаўнік за мяжой. Рэдактар народавольскіх выданьняў. Пазьней ад рэвалюцыйнай дзейнасьці, у 1888 г. падаў просьбу ўладам аб памілаваньні, пасья вяртаньня ў Расею перайшоў у лягер манархістаў.

С. 170. ...ў № 2 „Вестника Народной Воли“. — „Вестник Народной Воли“ — часопіс, які выдаваўся расейскімі нарадавольцамі ў Жэнэве ў 1883—1886 гг. пад рэдакцыяй Л. Ціхамірава, М. Ашаніна, П. Лаўрова. Усяго выйшла 5 нумароў.

С. 171. ...казка Лаўроў. — Лаўроў Пётар (1823—1900) — расейскі філэзаф, сацыяляг і публіцыст, адзін зь ідэолягаў рэвалюцыйнага народніцтва. З 1870 г. жыў у эміграцыі, рэдагаваў народніцкія выданьні.

С. 172. Татлебен з свайго становішча адкліканы. — Татлебен Эдуард Іванавіч (1820—1884) — расейскі ваенны і дзяржаўны дзеяч, інжынэр-генэрал. Адзначыўся падчас Крымскай вайны 1853—1856 гг. і руска-турэцкай вайны 1877—1878 гг. У 1880 гг. быў прызначаны віленскім, гарадзенскім і ковенскім генэрал-губэрнатарам і камандуючым войскамі Віленскай ваеннай акругі, але празь нейкі час захварэў і практычна краем не кіраваў.

С. 173. Пасья Татлебена прыйшоў Каханаў... — Каханаў Іван Сямёнавіч (1825—1909) — генэрал артылерыі, віленскі, гарадзенскі і ковенскі генэрал-губэрнатар у 1884—1893 гг., перад гэтым быў у 1867—1884 гг. пётркаўскім губэрнатарам.

С. 174. ...выйшаў нелегальна № 10 „Народной воли“. — „Народная воля“ — газета аднайменнай арганізацыі, якая выдавалася нелегальна ў 1879—1885 гг. Усяго выйшла 12 яе нумароў.

С. 175. ...якое ў найвялікшага нямецкага патрыёта Фіхтэ атрымала і тэарэтычную формулу. — Фіхтэ (*Fichte*) Ёган Готліб (1762—1814) — нямецкі філэзаф, прадстаўнік нямецкай клясычнай філязофіі. У сваіх „Прамовах да нямецкай нацыі“ (1808) заклікаў нямецкі народ да маральнага адраджэньня і аб’яднаньня.

С. 176. ...Судзіловскі, Ковалік, Ісаев... — Судзілоўскі (Русэль) Мікалай Канстанцінавіч (1850 — 1930) — рэвалюцыйны народнік, ураджэнец Магілёва. З 1875 г. жыў у эміграцыі, супрацоўнічаў з часопісам „Вперед!“; Кавалік Сяргей Філіпавіч (1846—1926) — рэвалюцыйны народнік, ураджэнец маёнтка Свадкавічы Магілёўскай губэрні; Ісаев Рыгор Пракопавіч (1857—1886) — рэвалюцыйна-народнік, удзельнік замаху на Аляксандра II. Ураджэнец Магілёва.

С. 177. ...праф. Каяловіч цікавіцца „Гомоном“... — Каяловіч Міхаіл (1828—1891) — гісторык, прафэсар Санкт–Пецяярбургскай праваслаўнай духоўнай акадэміі. Адзін з найгалоўнейшых ідэолягаў заходнерусізму.

С. 181. ...відаць, прапалі ў дзяцей яго, ці мо зайздросна хаваюцца імі дзе ў куфры... — Нашчадкі Францішка Багушэвіча не падзялялі „хлопаманства“ свайго бацькі, таму пасля ягонай сьмерці прынцыпова ня мелі аніякіх стасункаў зь беларускімі дзеячамі і адпаведна не дзяліліся зь імі ягонай спадчынай. Таму ўсё пералічанае Адамам Станкевічам так і засталася страчаным для беларускай культуры.

С. 183. Пахаваны Гурыновіч у Крыстынопалі, у фамілійных грабніцах. — Магіла Гурыновіча была разбурана ў час Першай сусьветнай вайны, і сёньня месца яго пахаваньня невядомае.

С. 183. ...спадчына Гурыновіча так доўга марынуецца ў Беларускам Музэі ў Вільні. — 7 раней недрукаваных вершаў Адама Гурыновіча былі апублікаваныя ў тым жа 1935 г., калі выйшла дадзеная праца А. Станкевіча, у № 1 за гэты год часопіса „Калосьце“.

С. 184. ...прыказаў вучыць беларусаў „бязрозкай“. — Тут маецца на ўвазе застасаваньне пры навучаньні пашыранных у той час цялесных пакараньняў.

С. 185. ...беларуская рэвалюцыйная моладзь заснавала арганізацыю пад назовам „Круг беларускай народнай прасьветы“. — „Круг беларускай народнай прасьветы і культуры“ быў заснаваны студэнтамі–беларусамі Вацлавам Іваноўскім, Антонам і Іванам Луцкевічамі, да якіх пасля далучыліся Францішак Умястоўскі, Казімер і Амброзі Кастравіцкі і некаторыя іншыя. Арганізацыя дзейнічала нелегальна і мела на мэце папулярызаваць беларускую кнігу.

С. 185. ...яе захадамі былі надрукаваны „Вязанка“... — „Вязанка“ — зборнік вершаў Янкі Лучыны, які быў легальна выдадзены ў Пецяярбургу ў друкарні К. Пянткоўскага ў 1903 г., г. зн. яшчэ да зьняцьця забароны на друк выданьняў на беларускай мове ў Расейскай імперыі. Выдаўцы дзеля гэтага падманулі цензараў, паведаміўшы ім, што вершы напісаныя на баўгарскай мове. Сучасныя беларускія дасьледчыкі лічаць, што „Круг беларускай народнай прасьветы і культуры“ браў удзел у выданьні „Вязанкі“, але афіцыйна ягоная назва нідзе ў выдавецкіх зьвестак не фігуравала па прычыне нелегальнасьці арганізацыі. Мяркуюцца таксама, што спрычыніліся сябры „Кругу...“ і да выданьня ў 1904 г. у той жа друкарні К. Пянткоўскага зборніка беларускіх народных казак „Казкі“.

С. 185. ...„Калядная пісанка“... — „Калядная пісанка“ — нелегальнае выданьне, якое было адбіта на гектографе ў некалькіх дзясятках асобнікаў у Пецяярбургу перад Калядамі 1903 г. Налічвала шэсьць старонак пісанага лацінкаю ад рукі і пасля памножанага тэксту. Зьмяшчала, апроч кароткай прадмовы, вершы Янкі Лучыны („Роднай старонцы“), Каруся Каганца („Малітва“), Цёткі (пад псеўданімамі „Банадысь Асака“ і „Гаўрыла“) („Мужыцкая доля“ і „Мужык не зьмяніўся“), Дзядзькі Пранука (Францішка Умястоўскага) („Вецер“) і да сёньняшняга дня не ідэнтыфікаванага паэта І. Стаўбуна („Хто я?“).

Акрамя таго, Адам Станкевіч чамусьці не згадаў пра тое, што ў красавіку 1904 г. „Кругам народнай прасьветы і культуры“ была выдадзена „Велікодная пісанка“, якая налічвала сем старонак памножанага машынапіснага тэксту кірыліцай і, апроч прадмовы, зьмяшчала вершы Каганца („Адважна брацьце ўперад ідзіце...“), Гаўрылы–Цёткі („Нямаш, але будзе“ і „Музыкант беларускі“), а таксама апавяданьне Стэфана Жаромскага „Да свайго Бога“ ў перакладзе Антося Дурнога. Завяршала „Велікодную пісанку“ бібліяграфічная інфармацыя пра нешматлікую наяўную беларускую мастацкую і навуковую літаратуру.

С. 185. У тым жа 1902 г. гэтая партыя перахрысьцілася на „Беларускую рэвалюцыйную грамаду“. — Дадзенае сьцьверджаньне, заснаванае перадусім на сьведчаньнях ад-

наго з заснавальнікаў партыі Антона Луцкевіча — далёка не бясспрэчнае, на што звярнуў увагу гісторык Юры Туронак у сваёй працы „Узаемадачыненні ППС зь беларускім рэвалюцыйным рухам у 1902—1906 гадах“:

Калі ўзьнікла БРГ? Пададзеныя напачатку звесткі Луцкевіча (зіма 1902/1903, восень 1903 г., канец 1903 г.) паказваюць, што ён сам як адзін зь яе стваральнікаў ня мог дакладна вызначыць гэтага. У любым выпадку гэта было не ў 1902 г. Напэўна, на пачатку 1903 г. Іван Луцкевіч прыступіў да яе арганізацыі ў Пецяярбургу, аднак у канцы красавіка трапіў у турму на колькі месяцаў, што выклікала адтэрміноўку арганізацыйных дзеянняў. Падаецца, што за найбольш праўдападобную дату стварэння БРГ можна прыняць восень 1903 г., бо ўжо ў лістападзе і сьнежні ў крыніцах ППС зноў зьяўляецца інфармацыя аб існаванні беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі (Туронак, Ю. *Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня, 2006. С. 60—61*).

С. 185. *На гэтым зьездзе Рэвалюцыйная грамада паставіла ўрэшце назвацца „Беларускай сацыялістычнай грамадой“.* — Адносна таго, калі Беларуская рэвалюцыйная грамада ператварылася ў Беларускаю сацыялістычную грамаду, таксама існуюць супярэчлівыя звесткі, якія паспрабаваў прывесці ў сыстэму той жа Юры Туронак:

Рост актыўнасці беларускага рэвалюцыйнага руху адзначаецца толькі пачынаючы з восені 1904 г., на што паўплывала як ажыўленне рэвалюцыйных настрояў у Беларусі, так і змены ў гэтым руху, якія былі звязаныя з узнікненнем Беларускай Сацыялістычнай Грамады (БСГ). На жаль, таксама і гэтае пытанне не пазбаўленае супярэчнасцяў. Як было паказана напачатку, Луцкевіч сьцьвярджаў, што гэта адбылося альбо ў канцы 1903 г., альбо ў канцы 1905 г., хаця Бурбіс, а ўслед за ім і сучасныя гісторыкі, трымаецца думкі, што ператварэнне БРГ у БСГ адбылося на яе першым зьездзе ў канцы 1903 г. Зьвернем увагу, аднак, што абедзве згаданыя антываенныя адозвы, зь якіх першая была выдадзена ў сакавіку, а другая — у чэрвені ці ліпені 1904 г., былі падпісаныя яшчэ БРГ, а не БСГ. Назва БСГ упершыню зьявілася на дэкларацыях парыскай канфэрэнцыі, да якіх, ужо пасля гэтай канфэрэнцыі, далучылася БСГ. Гэта, напэўна, адбылося ў кастрычніку 1904 г., пра што мы можам меркаваць на падставе ліста Ёдкі-Наркевіча ад 10 лістапада 1904 г., у якім ён паведамляў, што беларуская партыя змяніла сваю назву на БСГ.

Такім чынам, абапіраючыся не на суб'ектыўныя ўспаміны, а на дакумэнты, можна сьцьвердзіць, што БСГ узнікла ані ў канцы 1903 г., ані ў канцы 1905 г. Пры гэтым я сьведома ўнікаю азначэнняў нахшталь „ператварэнне“ ці „змена назвы“. Той факт, што БСГ была створаная прыкладна ў кастрычніку 1904 г., ёсць бясспрэчна інтрыгоўным, як інтрыгоўнай ёсць таксама і тэндэнцыя Луцкевіча да зацямнення гэтага факту. Гэтыя акалічнасці выклікаюць сумнеў у тым, ці было тое звычайнай зменай назвы партыі. Ня выключана, што ў гэтым выпадку мы маем справу з БСГ як новай партыяй (Туронак, Ю. *Мадэрная гісторыя Беларусі. С. 62—63*).

С. 186. *Пасля гэтага падзелу БСГ існаваць перастала.* — Канчатковы падзел Беларускай сацыялістычнай грамады на Беларускаю партыю сацыялістаў-рэвалюцыянераў, Беларускаю партыю сацыялістаў-фэдэралістаў і Беларускаю сацыял-дэмакратычную партыю адбыўся ў чэрвені 1918 г.

С. 186. ... *адыграла ППС — Польшкая партыя сацыялістычная.* — Польшкая сацыялістычная партыя (ППС) (*Polska Socjalistyczna Partia — PPS*) — левая палітычная партыя ў Польшчы, заснаваная ў 1893 г. Да 1918 г. дзейнічала ў асноўным на тэрыторыі Каралеўства Польскага. Адным зь яе лідэраў быў Юзаф Пілсудскі. У міжваенны час дзейнічала на ўсёй тэрыторыі Польшчы і заўсёды мела даволі значны ўплыў.

С. 187. *Гэтак характэрызуюць яе Турук...* — Турук Фёдар (1889—1960) — беларускі гісторык і грамадзка-палітычны дзеяч. З сакавіка 1918 г. загадчык аддзелу Беларускага нацыянальнага камісарыяту. З 1919 г. загадчык беларускага пададдзелу аддзелу асьве-

ты нацыянальных меншасцяў Наркамату асветы РСФСР. У 1921 г. выдаў кнігу „Беларускі рух“.

С. 187. „Свабода“ паўстала сярод пецяярбургскай беларускай моладзі ўзімку 1899—1900 г. — Крытычнае стаўленьне Адама Станкевіча да гэтай інфармацыі (выказанае ім у зносцы) мела для сябе ўсе падставы. Сёння вядома, што „Свабода“ была надрукаваная ў самым канцы 1902 г., а сам яе першы і апошні нумар прэзэнтаваўся як № 1 за 1903 год.

С. 187. ...тады студэнт, а цяпер інжынер—архітэктар Рамуальд Мілер... — Мілер (Miller) Рамуальд — польскі сацыялістычны дзеяч, у пачатку XX ст. вучыўся ў Пецяярбургу, уваходзіў у мясцовы адзел ППС. Спрычыніўся да кантактаў польскіх сацыялістаў і беларускіх сацыялістаў—адраджэнцаў у пачатку XX ст. Пасьля Першай сусьветнай вайны жыву ў Польшчы, у 1937 г. увайшоў у арганізацыйны камітэт т. зв. Дэмакратычнага клюбу ў Варшаве (у 1939 г. рэарганізаваўся ў Дэмакратычную партыю). У гады вайны браў удзел у падпольнай дзейнасьці, узначальваў т. зв. „незалежнае“ (у адрозьненне ад пралёнданскага) крыло Дэмакратычнай партыі.

С. 187. ...М. Міхаловіч, ППС, тады студэнт... — Міхаловіч (Michałowicz) Мечыслаў (1876—1965) — польскі палітычны і грамадзкі дзеяч, лекар. У канцы XIX — пачатку XX ст. быў сябрам ППС, у міжваеннай Польшчы — прафэсар Варшаўскага ўнівэрсытэту (у 1930 — 1931 гг. — рэктар). У 1935—1938 гг. быў сэнатарам. У 1937 стаў старшынём Дэмакратычнага клюбу, пасьля адзін зь лідэраў Дэмакратычнай партыі. Падчас вайны праводзіў падпольную дзейнасьць, у 1939—1942 гг. быў сябрам Галоўнай палітычнай рады Падпольнай Польшчы. У 1942—1945 гг. зьяволены немцамі ў канцэнтрацыйным лягеры. У 1945 г. — дэпутат Краёвай Рады Нарадовай.

С. 187. ...Вінцук Валэйка зь Лідчыны... — Валэйка (Walejko) Вінцэнт (1883—1940) — польска-беларускі грамадзка-палітычны дзеяч, інжынер. Нарадзіўся ў фальварку Галавічполь Лідзкага павету, скончыў гімназію ў Пецяярбургу (1903), Горны інстытут (1911). У пачатку XX ст. браў удзел у выданьні першых беларускамоўных рэвалюцыйных выданьняў. З 1910 г. працаваў інжынерам у Данбасе, а з 1921 г. — у Дамброве-Гурнічэй у Польшчы, спачатку ў шахтах, а пазьней — у Дзяржаўнай горна-мэталюргічнай школе. У траўні 1940 г. арыштаваны гестапа. Памёр у канцлягеры Заксэнгаўзэн.

С. 187. ...нябожчык М. Сулькевіч... — Маецца на ўвазе Сулькевіч (Sulkiewicz) Аляксандар (1867—1916) — дзеяч польскага сацыялістычнага руху, адзін зь лідэраў ППС.

С. 188. ...Тадэвуш Іваноўскі, цяпер прафэсар унівэрсытэту ў Коўні... — Іваноўскі (Iwanouskas) Тадэвуш (1882—1970) — літоўскі нацыянальны дзеяч, навуковец. У 1910—1918 гг. жыву ў Пецяярбургу, займаўся навукай і працаваў у Міністэрстве земляробства. З 1919 г. — у Коўне, быў адным з арганізатараў Ковенскага ўнівэрсытэту і яго прафэсарам. У 1940—1941 гг. — кіраўнік катэдры заалёгіі Віленскага ўнівэрсытэту. Пасьля Другой сусьветнай вайны — прафэсар Ковенскага і Віленскага ўнівэрсытэтаў, арганізатар і дырэктар Інстытуту біялёгіі Літоўскай акадэміі навук.

С. 188. ...два браты Валэйкі зь Лідчыны. — Аднаго з братоў Валэйкаў, як далей згадвае аўтар, звалі Антонам, другога — Станіславам.

С. 188. ...старшы брат В. Іваноўскага Юры Іваноўскі... — Іваноўскі (Iwanowski) Юры (1876—1965) — польскі палітык, прыхільнік Польскай сацыялістычнай партыі. У 1918—1919 гг. — неаднаразова міністар, у кастрычніку 1920—студзені 1921 г. дырэктар дэпартаменту замежных спраў Часовай урадавай камісіі Сярэдняй Літвы. У 1930—1935 гг. — сэнатар ад праўладнага Беспартыйнага блёку супрацоўніцтва з урадам. Пасьля вайны жыву на эміграцыі ў Вялікабрытаніі.

С. 188. ...прапаў з прычыны гэнай рэвізіі. — Асноўны дасьледчык праблемы Юры Туронак пасьля аналізу ўсіх даступных яму крыніц і сьведчаньняў паставіў пад сумнеў вэрсію пра арышт усяго накладу „Свабоды“ расейскай паліцыяй. Сваю пазыцыю ён аргумэнтаваў наступным чынам:

...пададзеную вышэй вэрсію аб яго канфіскацыі нельга лічыць здавальняючай. Справа ў тым, што, як паказвае пратакол ператрусу, на кватэры Юр'я Іваноўскага быў знойдзены *не амаль увесь тыраж „Свабоды“*, а толькі адзін яе экзэмпляр. У гэтым не было сумневу: пратакол быў надта падрабязны, у ім падавалася нават колькасць чыстых паштовак.

Што ж тады сталася з „Свабодай“, куды падзеўся яе наклад? Няўжо Юры Іваноўскі пасьпеў перадаць яго ў адпаведныя рукі, пакінуўшы сабе толькі адзін адбітак? Думаю, што не. У наступныя гады абодва браты былі ж у цесным кантакце і аб такой перадачы Вацлаў быў бы пайнфармаваны.

Выглядае, што прэзэнтаваная В. Іваноўскім вэрсія аб канфіскацыі ў Варшаве не адпавядала сапраўднасьці. Да таго гэта не была яго адзіная вэрсія. Так, напрыклад, Луцкевіч, спасьляючыся на расказ Іваноўскага, пісаў у сваіх успамінах, што *ўвесь тыраж „Свабоды“ быў зьнішчаны яшчэ ў Лябёдцы*, прычынай чаго было набліжэньне паліцыі. Аднак і гэтая вэрсія малапераканаўчая, паколькі паліцыя канфіскавала б і цыклястыль, якім карыстацца без дазволу ўладаў было забаронена. Тым часам апарат быў спакойна адпраўлены ў Пецярбург і працягваў служыць беларускай справе (у 1903—1904 гг. на ім адбіваліся „Калядная“ і „Велікодная пісанкі“).

Такім чынам, паколькі не было канфіскацыі ў Варшаве і налёту паліцыі на двор у Лябёдцы, можна меркаваць, што „Свабода“ была зьнішчана без удзелу паліцыі. Ведаем, што адбіты тыраж знаходзіўся ў руках Вацлава Іваноўскага, аднак неверагодна, што ён сам зьнішчыў плён сваёй і таварышавай працы. Праўдападобна, у справу ўмяшаўся бацька, правадзейны стацкі саветнік, які на Каляды прыехаў зь Пецярбургу ў Лябёдку і прытармазіў „рэвалюцыйныя парывы“ 22-гадовага сына.

Аб гэтым дазваляе меркаваць яшчэ адна вэрсія, апублікаваная ў 1921 годзе Бурбісам, вэрсія тонкая і вымоўная, паводле якой ужо толькі *„пры паліцэйскіх варунках“* усё выданьне прышлося зьнішчыць. Так ці інакш, справа закончылася няўдачай, пасля чаго трэба было неяк растлумачыць таварышам факт зьнікненьня „Свабоды“. Пры гэтым Іваноўскі быў непаслядоўны і, як бачым, даваў штораз іншае тлумачэньне (*Турунак, Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. С. 18*).

С. 188. ...*удавы на Адаме Кіркару*. — Кіркор Адам Ганорый (1818—1866) — польска-беларускі археолаг, лінгвіст, публіцыст.

С. 188. ...*быў рэдактарам „Kurjera Wileńskiego“*. — „Kurjer Wileński“ („Віленскі вестнік“) — палітычная і літаратурная газета, якая выдавалася ў Вільні ў 1841—1915 гг., афіцыйны орган Віленскага генэрал-губэрнатарства. Да 1865 г. была двюхмоўнай польска-расейскай, пасля 1865 г. выходзіла толькі па-расейску. Адам Ганорый Кіркор быў рэдактарам газеты ў 1859—1865 гг.

С. 189. ...*надпісвалі іх тайна*. — Найбольш яскравым прыкладам гэтага можа быць патаемны Лёнданскі дагавор 1915 г. паміж Вялікабрытаніяй, Францыяй, Расеяй і Італіяй, згодна зь якім апошняя у абмен за ўступленьне ў вайну на баку краін Антанты абяцаўся цэлы шэраг тэрыторыяў у Адрыятыцы, Эгейскім моры, Малой Азіі і Афрыцы. Гэты дакумэнт быў апублікаваны расейскімі балышавікамі адразу ж пасля іх прыходу да ўлады.

С. 189. ...*слаўнага Вільсана*... — Вільсан (Wilson) Томас Вудра (1856—1924) — амэрыканскі палітык, у 1913—1921 гг. прэзыдэнт ЗША. Адзін са стваральнікаў і ідэолагаў Версальскай сыстэмы, паводле якой была ўладкаваная міжваенная Эўропа.

С. 190. ...*Тымчасовы ўрад 17 сакавіка заявіў кааліцыі*... — Пад кааліцыяй тут маецца на ўвазе Антанта (ад франц. *entente* — згода) — ваенна-палітычны блёк Вялікабрытаніі, Францыі і Расеі, які склаўся ў асноўным у 1904—1907 гг. Пасля кастрычніка 1917 г. Расея выйшла з гэтага хаўрусу.

С. 190. ...*старшыня балышавіцкай дэлегацыі Л. Троцкі*... — Троцкі (сапр. Бранштэйн) Леў Давыдавіч (1879—1940) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч, адзін з кіраў-

нікоў і арганізатараў кастрычніцкага перавароту 1917 г., у 1917—1918 гг. наркам замежных спраў Савецкай Расеі.

С. 190. ...і 4 сакавіка 1918 г. падпісала з цэнтральнымі дзяржавамі мір. — Насамрэч Берасьцейскі мір быў падпісаны не 4, а 3 сакавіка 1918 г.

С. 191. ...фэльдмаршалак Гіндэнбург... — Гіндэнбург (*Hindenburg*) Паўль фон (1847—1934) — нямецкі вайсковы і палітычны дзеяч, генэрал-фэльдмаршал. У Першую сусьветную вайну зь лістапада 1914 па жнівень 1916 г. камандаваў войскамі Ўсходняга фронту. У 1925—1934 гг. быў прэзыдэнтам Нямецчыны.

С. 191. ...палітычны нямецкі спэцыяліст ад нашых зямель фон Бэкерат. — Бэкерат (*Beckerath*) фон — нямецкі ротмістр, начальнік Віленскай вайсковай управы ў пачатку нямецкай акупацыі ў Першую сусьветную вайну. Займаў выразна прапольскую пазыцыю. Пад ціскам прадстаўнікоў няпольскіх нацыянальных групаў Віленшчыны, у першую чаргу літоўцаў, вясной 1916 г. гэты дзеяч быў заменены на гаўптмана Поля (*Pohl*), які ведаў літоўскую мову.

С. 191. ...ў Тарыбу (*Літоўская Дзяржаўная Рада*)... — Літоўская рада (*Lietuvos Taryba*) — орган улады ў Літве, створаны ў верасьні 1917 г. Старшынём Тарыбы быў Антанас Сьмятона. 11 (24) сьнежня 1917 г. Тарыба абвясціла незалежнасьць Літвы ў саюзе зь Нямецчынай. Пасьля прызнаньня абвешчанай незалежнасьці кайзэрам Нямецчыны Вільгельмам 11 ліпеня 1918 г. Літоўская рада была пераўтворана ў Літоўскую дзяржаўную раду (*Lietuvos Valstybės Taryba*). Спыніла сваю дзейнасьць у 1920 г., пасьля выбараў літоўскага Ўстаноўчага сойму.

С. 191. ...апрача літоўцаў павінны ўвайсьці між іншымі такжа і беларусы. — Беларусы сапраўды ў рэшце рэшт увайшлі ў Тарыбу, але значна пазьней, у самым канцы нямецкай акупацыі. Віленская Беларуска Рада дэлегавала сваіх прадстаўнікоў у Літоўскую Тарыбу 27 лістапада 1918 г. Гэтымі прадстаўнікамі былі Вацлаў Ластоўскі, Іван Луцкевіч, Янка Станкевіч, Дамінік Сямашка, Уладзіслаў Талочка і Казімер Фалькевіч. 4 красавіка 1919 г. у Тарыбу былі кааптаваныя два прадстаўнікі (Іван Карчынскі і Канстанцін Бялецкі) Беларускай Рады Гарадзеншчыны. Акрамя таго, пры літоўскім урадзе было створана Міністэрства беларускіх спраў, кіраўніком якога ў 1918 г. быў прызначаны Язэп Варонка.

С. 192. ...Сялянскі зьвяз... — Сялянскі зьвяз (*Związek Chłopski*) — нелегальная польская партыя ў Каралеўстве Польскім, якая ўтварылася ў 1912 г. зь вясковага аддзелу ППС. Трымаўся прааўстрыйскай арыентацыі. У 1915 г. стаў адным з сузаснавальнікаў Польскай народнай партыі „Вызваленьне“.

С. 192. ...і Зьвяз патрыётаў... — Зьвяз патрыётаў (*Związek Patriotów*) — патаемная інтэлігенцкая арганізацыя, створаная ў Варшаве перад Першай сусьветнай вайной. Аб'ядноўвала галоўным чынам сяброў і сымпатыкаў ППС — Фракцыі Рэвалюцыйнай. На тэрыторыі Каралеўства Польскага, акупаванай нямецкімі войскамі, дзейнічаў легальна. У пачатку 1917 г. рэарганізаваўся ў Партыю нацыянальнай незалежнасьці (*Stronnictwo Niezawisłości Narodowej*).

С. 192. У 1916 г. Ліга польскай дзяржаўнасьці ў Варшаве выдае камунікат... — Ліга польскай дзяржаўнасьці (*Liga Państwowości Polskiej*) — палітычная арганізацыя, створаная ў 1915 г. у Каралеўстве Польскім былымі сябрамі Польскай Нацыянальнай дэмакратыі. Выказвалася за вырашэньне справы польскай дзяржаўнасьці з дапамогай Аўстра-Вугоршчыны. А. Станкевіч, відаць, мае на ўвазе камунікат Лігі польскай дзяржаўнасьці, выдадзены 20 жніўня 1916 г., у якім сыцьвярджалася, што будучая польская дзяржава ня можа быць заснаваная толькі на этнаграфічнай падставе, але мусіць уключыць у свае межы таксама літоўскія, рускія землі і ўзьбярэжжа Балтыкі.

С. 192. ...Польская партыя сялянская... — Хутчэй за ўсё, маецца на ўвазе Польская народная партыя (ПСЛ) „Вызваленьне“ (*Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) „Wyzwolenie“*) — польская сялянская партыя левацэнтрэцкай арыентацыі, якая дзейн-

